
Zaydari Nasavi's Elegy, Courtly or Personal?

Sakine moradi, Ph. D. Student of Persian Language and Literature,
Shiraz University, Iran *

Zahra Riyahi zamin, Associate professor - Department of Persian
Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities,
University of Shiraz, Iran

---

1. Introduction

Nafsat al-Masdour is one of the most prominent texts of technical prose written in the first half of the seventh century by Zaydari Nasavi, a secretary of Sultan Jalaluddin Khwarazmshah. This work, without any introduction, depicts a poignant description of the author's encounter with the plight of the events of the Tatar invasion in the language of technical prose. The overwhelming atmosphere of this text makes the reader read it word by word, influenced by the author's sorrow, reflection, anger, and lust. In other words, this book is the result of the author's psychological discharge after suffering the unpleasant events and hardships he has endured. Zaydari Nassavi's requiem on Sultan Jalaluddin Khwarazmshah, also, represents his reactions to the mourning of his benefactor.

On the other hand, Zaydari Nasawi's requiem on Jalaluddin Kharazmshah, contradicts literary definitions of both courtly and personal elegy. This is one of the courtly elegies due to the rank and court position of Zaydari Nasavi and the relationship between servant and master, between him and Jalaluddin Khwarazmshah. However, years after the death of Sultan Jalaluddin and Zaydari Nasavi, the painful expression of Zaydari Nasavi's grief in Jalaluddin's mourning looks different in each and every word of this work, and it seems that his emotional distress in this mourning comes from a genuine sadness, and he is genuinely mourning his benefactor.

---

* Corresponding author.

E-mail: sa.moradi4375@gmail.com.

Date received: 25/01/2019

DOI: 10.22103/jll.2020.13473.2602

Date accepted: 29/09/2019

2. Methodology

In an analytical-descriptive manner, and utilizing grief theory, this study investigates Zaydari Nasavi's elegy on Jalaluddin Kharazmshah. Based on this theory, grief is severe physical and psychological distress resulting from the loss of a loved one. This distress has an outward manifestation that triggers reactions such as disbelief, anger, protest, denial, the desire to meet the deceased again. These psychoactive behaviors are manifested in three stages. The natural passing of grief and sadness, while expressing the sadness of the afflicted person, reflect his or her mental health.

This study, taking into account altruism as one of the representations of grief at the time of mourning, and utilizing grief theory as a guiding theory, seeks to answer which of the two motives, real-life influences, or situational attachment, have been the cause of Zaydari Nasavi's writing a requiem.

3. Discussion

As soon as it becomes aware of the event, the human psyche reveals its external manifestations in response to a mourning. The first stage of psychological response to mourning is the avoidance phase. In the avoidance phase, when one hears the news of the death of a loved one, he experiences shock and disbelief. Confusion and numbness are some of the symbols happening in mourning. Zaydari Nasavi writes his requiem four years after the death of King Jalaluddin. Apparently, one should not expect the demonstration of the first consciousness in Nasavi's tragedy. However, his legacy in mourning Sultan Jalaluddin may be a demonstration of a delayed mourning, one of the types of mourning in theoretical principles of psychology. In delayed or complicated grief, "the problem lies in the mourning process. There is something that impedes the process of mourning and does not allow grief to move forward in a way that is well adapted to failure" (Worden, 2018, p. 156). This type of mourning "occurs as a result of lack of social support, social disapproval, the need to appear strong against others, or to feel overwhelmed by a number of failures" (Worden, 2018, p. 174). Since mourning is a social process, those in the support network of people who know the deceased are better able to comfort themselves in the absence of the deceased. As a result, transitioning from mourning and reaching a psychological stability and grief acceptance is a better process. However, the geographical distance and separation of Zaydari Nasavi from Sultan Jalaluddin, and

---

the lack of a supportive social network during mourning may be one of the most important factors in delaying the transition.

In Nasavi's requiem, the use of short sentences, contrary to the prose style and technical proverbialism, and the use of vulgar verbs like 'enlighten, became unobtrusive, kindle, burned, and withered' has a slower tone, which indicates the sadness and disbelief of the incident more than that to be seen as a sign of acceptance. Zaydari Nasavi, remembering the bitter days of the past, tries to heal by the passage of *Nafsat al-Masour*. A review of the memoir leaves the author of *Nafsat al-Masdour* facing an inner wound.

In the second stage, the mournful person begins to face the reality of their beloved's death. Emotional reactions such as anxiety, sadness, protest, anger, helplessness, frustration, and regret develop for the afflicted person. The reflection of these psychological reactions can be seen in the legend of Zaydari Nasavi. After many years, Zaydari Nasavi, shows his helplessness in the face of this mourning, with anger and protest against the mountains, the day and the sun. The poetry is so full of emotion that one can almost hear, by his imaginary ears, the sound of his crying in the presence of Sultan Jalaluddin.

In the third stage, compatibility occurs. As the grief subsides, one's attention returns to the world around

In fact, at this stage, the mourning person accepts death as a necessity. Accepting this happens, sometimes because of faith, and sometimes because of helplessness and sadness.

"One of the signs of completing a mourning is that one can think of the deceased without pain and sorrow. There is always a sense of sadness in thinking of someone we have loved and lost, but this is a different kind of sadness and no separation that previously hurt the heart of mourning person. One can now remember the deceased without any physical manifestations, such as severe crying or pressure on the chest. Also, mourning ends when one is able to re-direct his or her emotions to life and live" (Worden, 1999, p. 35).

And such is the end of Zaydari's grief over the mourning of a king like Jalaluddin Khwarazm Shah. *"Let us go with our story, in this sadness sorrow(s) from now, me and the moans of long nights"* (Zaydari Nasavi, 2002, p. 51). The legend ends, but his devastating grief is not over. Psychology also says that mourning never ends.

4. Conclusion

In its true function, a mournful representation of the inner distress and sadness also found a court mission in the tradition of Persian poetry and literature. Many court mourners, for their nature, have been formally formidable and free from grief, but Zaydari Nasavi's relativist study of the reign of Sultan Jalaluddin Khwarazmshah, by using the psychological theory of grief, shows that:

1. Zaydari Nasavi's requiem during the reign of Sultan Jalaluddin Kharazmshah can be mourned by mourning acts, which, according to clear historical evidence, are due to Zaydari Nasavi's missing of Sultan Jalaluddin at the time of his death and lack of social support and approval.

2. Despite the delay of more than four years since the death of Sultan Jalaluddin, the emotions and kind feelings of Zaydari Nasavi are postponed in this retribution, consistent with the psychological reactions to the triple stages of avoidance, exposure, and adaptation to this theory. The use of short sentences, contrary to the prose style and technical proverbialism, and the use of vulgar verbs like "enlighten, became unobtrusive, kindle, burned, and withered" as a result of the sadness, numbness, and disbelief of the event, emotional reactions such as sadness, protest and anger with the day and the sun, the helplessness, frustration and regret of the desperate loss of Sultan Jalaluddin in the middle of mourning, and finally the mourning and acceptance of mourning in the end, represent three stages of the grief process.

3- The application of the three stages of grief theory to Zaydari's requiem can lead one to the fact that Zaydari Nasavi, during his writing, has a different and emotional feeling to Sultan Jalaluddin and his death; as time passes the sadness does not relieve. Therefore, it can be concluded that this mourning, despite Zaydari's dependence on Sultan Jalaluddin, is only a reflection of his inner suffering and his psychological reactions to the death of the king.

Keywords: Zaydari Nasavi, *Nafsat al-Masdour*, Requiem, Psychology, Grief Theory.

References [in Persian]:

- Ahadi, H. (1996). *Developmental psycholy*. Tehran: Pardis.
- Aristotle (1991). *Poetics*. (A. zarrinkoob, Trans.). Tehran: Amirkabir.
- Berk, L. (2008). *Development through the lifespan*. (Y. seyedmohammadi, Trans.). Tehran: Arasbaran.
- Dahrami. M., & asghari Bayghoot. Y. (2017). Role and Position of Emotion in Nafthatolmasdor. *Journal of Researches Literary Criticism & Stylistics*. 10(38). 123-139.
- Didaran. S. (2010). *Death. Morn. Absence*. Tehran: ghatre.
- Emami N. (1991). *Elegy In Persian Literature*. Tehran: Jahade daneshgahi.
- Farrokhi Sistani. M. (1971). *The collection of poems*. Tehran; Zovvar.
- Karimpoor. N., & Khazanedarlo. M. (2017). *Personality Psychology of Zeidari Nasavi Based on Introversion and Extraversion Aspects*. Journal of literary science. 6 (10). 155-173.
- Khatibi. H. (1997). *The Manner of Prose in Persian Litrature*. Tehran: Zovvar.
- Kubler Ross. E. (1969). *On Death and Dying*. (M. Gharachedaghi, Trans.). Tehran: Awhadi.
- Maymandi.V., & Jamshidi. F. (2012). *The representation of Psychologic mourning stages in the poems of mothers in the Jahilid era*. 4(3).247-272
- Mousavi S S., & zargar Y., & davodi I., & naami A. (2016). The Effectiveness of complicated grief treatment on symptoms of complicated grief: A single case research. *Journal of counseling research*. 15 (58) :135-155.
- Moradi. S., & Froozani. F. (2008). *Penumbra of Death in poem*. National Congress of Psychology and usage in Society. Marvdasht: Islamic Azad University.4.12.2008.
- Motaman. Z. (1986). *Persian Poem and Literature*. Tehran: Zarrin.
- Motamedi. Gh. (1974). *The Man and Death*. Tehran: Markaz.
- Newman. B., & Newman. PH. (2018). *Development through life*. (Sh. Mohammadi, Trans.). Tehran: Ravan.
- Nazariyan. H., & Ghadami. S. (2015). Elegy composing in Poetry and Literature of Laki. *Journal of Reaserch of Persian language literature*. Is35. 107-130.
- Reeve. J. M. (2015). *Understanding Motivation & Emotion*. (Y. Seyed Mohhamadi, Trans.). Tehran: Virayesh.
- Shebli Nomani. M. (1985). *Sherolajam*. (F.gillanni, Trans.). Tehran: Donyaye Ketab.
- Shafiyi Kadkani. M. (2005). *The courses in Persian Poem*. Tehran: Sokhan.
- Webster. R. (2004). *An Introduction: Studying literary theory*. (E. Dehnavi, Trans.). Tehran: Roznegar.
- Worden. J. W. (2018). *Grief counselling and Grief Thrapy*. (A. Kiyani,& F. Sabzevari, Trans.). Tehran: Arjomand.
- Worden. J. W. (1999). *Affliction and redress in Morning*. (M. Ghaed, Trans.). Tehran: Tarhe now.

-
- Zeydari nasavi. Sh. (2003). *Nafthatoalmasdor*. (A.Yazdgerdi. Correct.).
Tehran: Toos.
- Zeydari Nasavi. Sh. (2008). *Sirat jalalodin menkaberni*. (M. Minavi.
Correct.).Tehran: Elmi - Farhangi.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۲، دوره جدید، شماره ۴۶، پاییز و زمستان ۱۳۹۸

مرثیه زیدری نسوی، درباری یا شخصی (علمی - پژوهشی) *

سکینه مرادی^۱، دکتر زهرا ریاحی زمین^۲

چکیده

نفته‌المصدر، یکی از برجسته‌ترین متون نثر فنی مصنوع است که در نیمه اول قرن هفتم، به قلم توانای زیدری نسوی به نگارش درمی آید. نویسنده این اثر بی‌همتا، در اثنای شرح وقایع سال‌های هجوم تاتار، با رسیدن به واقعه مرگ سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه، قلمش را در رثای او به مرثیه سرایی وامی‌دارد؛ اما برخلاف تعریف مرثیه درباری، مرثیه زیدری نسوی هم‌چون مرثیه شخصی از بُعد عاطفی و احساسی قوی برخوردار است. از این رو، این پژوهش، با در نظر داشتن مرثیه‌سرایی به عنوان یکی از بازنمودهای واکنش‌های درونی در زمان سوگواری، در پی دریافت انگیزه نویسنده از نگارش این مرثیه، با شیوه‌ای تحلیلی - توصیفی و بهره‌گیری از نظریه سوگ این مرثیه را بررسی می‌کند. نظریه سوگ، نتیجه توجه روان‌شناسان به پیامدهای روانی - رفتاری داغدیدگان در مواجهه با ماتم عزیزان است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که این مرثیه، با نمودهای نظریه سوگ و مراحل آن انطباق زیادی دارد. این نتیجه، خود بیانگر این است که زیدری نسوی، با تأثیرپذیری از علاقه خود به سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه، تألمات روحی خود را در واکنش به مرگ او در قالب مرثیه‌ای شخصی نشان می‌دهد؛ هرچند این دو رابطه‌ای درباری و رسمی با هم دارند.

* تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۷/۱۱/۰۵

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۸/۰۷/۰۷

۱- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، گرایش غنایی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: sa.moradi4375@gmail.com.

۲- دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

DOI: 10.22103/jll.2020.13473.2602

واژه‌های کلیدی: زیدری نسوی، نفته‌المصدر، مرثیه، روانشناسی، نظریه سوگ.

۱- مقدمه

در میان رویکردهای نقد ادبی، نقد روان‌شناختی، مرهون نظریه ناخودآگاه فروید و نظریه‌های وابسته به آن در تحلیل متون ادبی است. تاثیر فرهنگی فروید و نظریه‌های وابسته به آن در دانش‌های گوناگون، به گونه‌ای است که «در نظریه ادبی که در عصر پسا‌فرویدی به وجود آمده، ممکن نیست بتوان از پرداختن به این نظریات، ولو برای رد کردن آن، اجتناب ورزید. شخص فروید همچون مارکس به منظور شرح و بسط برخی از نظریه‌هایش از ادبیات بهره گرفت» (وبستر، ۱۳۸۲: ۱۴۰).

ارتباط ناگسستگی روان و آفرینش‌های ادبی به عنوان بنیادی‌ترین اصل در این رویکرد، آثار ادبی بسیاری را دست‌مایه نقد بر پایه نظریه‌های گوناگون رایج در دانش روان‌شناسی قرار می‌دهد. بر این اساس، اثر ادبی برآیند فعل و انفعالات درونی آفریننده آن است که در برخورد با رویدادهای پیرامونش بروز می‌دهد. غم، خشم، شادی، انزجار و اعتماد از جمله هیجانات و عواطفی هستند که یک فرد در واکنش به جهان بیرون از خود نشان می‌دهد. روان‌شناسان در تعریف عاطفه که از آن به هیجان تعبیر می‌کنند، می‌گویند: «هیجان‌ها، پدیده‌های احساسی - انگیزشی هدفمند، بیانگر کم دوام هستند که به ما کمک می‌کنند با فرصت‌ها و چالش‌هایی که هنگام رویدادهای مهم زندگی مواجه می‌شویم، سازگار شویم. چون هیجان‌ها در پاسخ به رویدادهای مهم زندگی ایجاد می‌شوند» (ریو، ۱۳۸۵: ۳۱۶).

در نظریه‌های جدید درباره ماهیت ادبیات، همسوی دانش روان‌شناسی، عاطفه، نقش مؤثری را ایفا می‌کند. شعر، گره‌خوردگی عاطفه و تخیل است و «عاطفه یا احساس، زمینه درونی و معنوی شعر است، به اعتبار کیفیت برخورد شاعر با جهان خارج و حوادث پیرامونش؛ مثل اینکه از پنجره به بیرون نگاه می‌کنیم و ریزش باران یا سقوط یک برگ یا دیدن یک حادثه در خیابان ما را متأثر می‌کند و ذهنیات ما تا مدتی در پیرامون آن حادثه جریان می‌یابد. ناگفته پیداست که نوع عواطف هر کسی، سایه‌ای است از من او» (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۳: ۸۷). با این تعریف می‌توان برخی متون نثر را که حاصل ارتباط عاطفه نویسنده آن با جهان درون و بیرون اوست، با این نگاه شاعرانه دید. به‌ویژه، نثر فنی که با

الگو برداری از اسلوب شعر از نظر مضامین، توجه به آرایه‌های لفظی و معنوی به شعر شباهت بسیار دارد (خطیبی، ۱۳۷۵: ۴۹). شاهد مثال این مدعا را می‌توان نقشه‌المصدر زیدری نسوی دانست.

نقشه‌المصدر، یکی از برجسته‌ترین متون نثر فنی مصنوع است که در نیمه اول قرن هفتم، به قلم توانای زیدری نسوی، یکی از منشیان دربار سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه، به نگارش درآمده است. این اثر، بی‌هیچ مقدمه‌ای، شرحی پر سوز و گداز از رویارویی نویسنده با مصایب را در سیر رویدادهای هجوم تاتار، به زبان نثر فنی به تصویر می‌کشد. زمینه، فضا و وجه عاطفی نقشه‌المصدر این اثر را از بسیاری منظومه‌ها، شاعرانه‌تر کرده است. احساس سرشار این متن، مخاطب را واژه به واژه و سطر به سطر، تحت تاثیر اندوه، تألمات، خشم و استزادت نویسنده قرار می‌دهد. همان رسالتی که غرض نویسنده از نگارش این اثر بوده است «خواسته‌ام که از شکایت بخت افتان و خیزان، که هرگز کام مراد شیرین نکرد، تا هزار شربت ناخوش مذاق در پی نداد و سهمی از اقسام آرزو نصیب دل نگردانید، که هزار تیر مصائب به جگر نرسانید، فصلی چند بنویسم» (زیدری نسوی، ۱۳۸۱: ۴). متن نقشه‌المصدر، چنان که خود نویسنده بارها اشاره می‌کند، در پس پرده شرح احوال و تاریخ، بَثُّ الشکوی و دل‌پردازی است «از آنچه احناء ضلوع بر او منطوی است و دل به جان آمده بر او حاوی» (زیدری نسوی، ۱۳۸۱: ۴) و تصریح می‌کند که «از نقشه‌المصدوری که مهجوری بدان راحتی تواند یافت، چاره‌ای نیست و از آنین المهجوری که رنجور را در شب دیجور هجر بدان شفایی تواند بود، گریز نه» (زیدری نسوی، ۱۳۸۱: ۷). به بیان دیگر، این کتاب حاصل تخلیه روانی نویسنده پس از تحمل ناملايمات و سختی‌هایی است که روزگار غدار بر او وارد کرده است. مرثیه‌سرایی زیدری نسوی بر سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه نیز باز نمود واکنش‌های او در رویارویی با سوگ مخدوم و ولی نعمت خود است.

۱-۱- بیان مسئله

مرثیه یا رثا با مفهوم لغوی گریستن بر مرده و ذکر نیکویی‌های او، واگویه انسان دردمندی است که هیجان‌ات و عواطف درونی خود را در رویارویی با مصیبت، در قالب

کلمات نشان می‌دهد. دو گونه مرثیه درباری و مرثیه شخصی، شاخص‌ترین گونه‌های مرثیه در تقسیم‌بندی‌های ادبی است. براساس تعاریف ادبی، مرثیه درباری نوعی ادای وظیفه در برابر ممدوحان در گذشته و خاندان آنان است. این گونه از مرثیه، جنبه‌ای فرمایشی و رسمی دارد و به دلیل مصنوع بودن، از بار عاطفی و احساسی تهی است. نقطه مقابل مرثیه درباری، مرثیه شخصی است. مرثیه شخصی بر مبنای مضمون و ماهیت آن که شرح فراق شاعران در سوگ از دست دادن عزیزترین نزدیکان است، احساسی‌ترین گونه مرثیه و به واسطه قوی بودن زمینه عاطفی، از نظر ارزش هنری و ادبی برترین قسم مرثیه است (امامی، ۱۳۶۹: ۴۹). در واقع، در مطالعات مرثیه پژوهی، وجه تمایز این دو گونه، در دو ویژگی چگونگی و نوع رابطه مرثیه‌سرا با متوفی و قوت و ضعف جنبه عاطفی و احساسی، نهفته است.

مرثیه زیدری نسوی در رثای جلال‌الدین خوارزمشاه، تناقضاتی با تعاریف ادبی درباره این دو گونه مرثیه دارد. این مرثیه به جهت مقام و موقعیت درباری زیدری نسوی و رابطه خادم و مخدومی بین او و جلال‌الدین خوارزمشاه، در زمره مرثیه‌های درباری قرار می‌گیرد. اما سال‌ها از مرگ سلطان جلال‌الدین گذشته و زیدری نسوی، انتسابی به دربار او ندارد که از سر وظیفه به مرثیه‌سرایی پردازد؛ ضمن آن که سوزناکی و دردمندی بیان زیدری نسوی در سوگ جلال‌الدین در واژه به واژه این سوگ‌واره، نمود دیگری دارد و به نظر می‌رسد عمق ناراحتی و تألمات روحی او در این سوگ‌واره، از یک اندوه حقیقی نشأت می‌گیرد و او به واقع در این مرثیه، سوگوار ولی نعمت خود است.

روان‌شناسان، با مطالعه واکنش‌های سوگ‌واران در سوگ عزیزان خود، نظریه‌ای تحت‌عنوان سوگ را تدوین کرده‌اند. بر این مبنای سوگ (grief) پریشانی جسمانی و روانی شدید در پی از دست دادن فردی عزیز است. این پریشانی، تظاهرات بیرونی دارد که فرد داغ‌دیده واکنش‌هایی چون ناباوری، خشم، اعتراض، انکار، آرزوی دیدار دوباره متوفی را بروز می‌دهد. این کنش‌های رفتاری - روانی در طی مراحل سه‌گانه‌ای نمود می‌یابد. گذر طبیعی از مراحل سوگ و داغ‌دیدگی ضمن نشان‌دادن اندوه فرد داغ‌دیده، بیانگر سلامت روحی، روانی او است.

این جستار، با در نظر داشتن مرثیه‌سراییی به عنوان یکی از بازنمودهای اندوه در زمان سوگواری و نیز بهره‌گیری از نظریه سوگ به عنوان نظریه‌ای راهگشا، در پی پاسخ به این پرسش است که کدام یک از دو انگیزه، تأثرات و تألمات حقیقی و یا وابستگی موقعیتی عامل نگارش مرثیه زیدری نسوی بوده‌اند.

۱-۲- پیشینه پژوهش

نقدادبی از دیرباز، عرصه کندوکاو متون ادبی براساس دیدگاه‌های روان‌شناسی از نظریه کاتارسیس ارسطو و تأثیرات نفس یا روان در خلق اثر ادبی ادیبان مسلمان در قرن چهارم و پنجم تا نظریه‌های فروید، یونگ، آدلر، اریک فروم، پیازه و... در سال‌های اخیر بوده‌است. با وجود برجستگی جنبه‌های عاطفی *نفته‌المصدور*، در تحقیقات صورت گرفته پیرامون این اثر، به ندرت ابعاد روان‌شناسانه آن مورد توجه بوده‌است. تنها دهرامی و بایقوت (۱۳۹۴) در پژوهش خود، با بهره‌گیری از نظریات کارل گوستاو یونگ و هالند شخصیت خالق *نفته‌المصدور* را براساس تیپ شخصیتی درون‌گرا و برون‌گرا بررسی می‌کنند و با ذکر شواهد انواع تیپ‌های شخصیتی، تأثیر آن‌ها را بر آفرینش اثر نشان می‌دهند. کریم‌پور و خزانه‌دارلو (۱۳۹۵) نیز منحصرًا از بعدی ادبی، عاطفه و جایگاه و نقش آن را در دو محور دریافت و انتقال پیام در *نفته‌المصدور* بررسی می‌کنند.

پژوهش حاضر، در جهت کاربرد روان‌شناسی در ادبیات، توجه خود را به نظریه سوگ و مراحل داغدیدگی معطوف کرده‌است. این نظریه برپایه مطالعات روان‌شناسانی چون بولبی، پارکس و ویس، پولاک و راندو به پیامدهای ناشی از داغدیدگی می‌پردازد. با وجود پژوهش‌های بسیار با رویکرد نقد روان‌شناسی، تحقیقات انگشت‌شماری در حوزه نظریه مورد بحث این پژوهش صورت گرفته‌است. مرادی و فروزانی (۱۳۷۸) با بررسی نوع نگاه به مرگ در اشعار مهدی اخوان ثالث و سهراب سپهری و نیز سوگنامه‌های آنان در سوگ فروغ فرخزاد براساس نظریه سوگ، نگاه متفاوت این دو شاعر را در رویارویی با مرگ نشان می‌دهند. سهراب سپهری به دلیل تعلق و همبستگی با کائنات و پذیرش مرگ به عنوان بخشی از هستی، نگاهی سرشار از امید به زندگی و مرگ دارد. در مقابل شعر سراسر اندوه، اعتراض و ناامیدی مهدی اخوان ثالث، نگاهی مرگ‌گریز و معترض به

زندگی دارد. میمندی (۱۳۹۰) در پژوهش خود، مراحل برخورد مادران سوگوار عصر جاهلی و آغازین سال‌های ظهور اسلام را در ماتم فرزندان خویش بررسی می‌کند. در این پژوهش، گذر افراد داغدیده از مراحل مختلف سوگ و نمودهای آن در مرثیه‌های مادران داغدار تحلیل می‌شود. با وجود این که نظریان و قدمی (۱۳۹۳) در عنوان و بیان مسئله تحقیق خود، رویکرد خود را واکاوی ادبی_روانشناختی مفهوم سوگ در مرثیه‌های قوم لک عنوان می‌کنند؛ اما در بخش تحلیل این مقاله اثری از تحلیل و تفسیرهای روان‌شناسانه دیده نمی‌شود. با توجه به پیشینه مذکور، تاکنون هیچ پژوهشی، *نقشه‌المصدر* را به ویژه بر اساس رویکرد مورد نظر این پژوهش بررسی نکرده است.

۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

مرثیه یا سوگ سروده یکی از مهم‌ترین گونه‌های ادب غنایی است. این گونه ادبی، به جهت پیوند آشکاری که با نفسانیات و عواطف انسانی دارد، می‌تواند محمل مناسبی برای مطالعات روان‌شناختی باشد. تحلیل روانشناسی مرثیه براساس نظریه سوگ، نیز نه تنها می‌تواند بیان‌کننده وضعیت روحی، روانی نویسنده باشد، بلکه می‌تواند به عنوان رویکردی نوین در نقد ادبی در مطالعات مرثیه پژوهی تلقی شود و نقطه عطفی در بازشناسی مرثیه‌های درباری و شخصی از نظر تعیین میزان عاطفه و حقیقی بودن مرثیه‌ها باشد.

۲- بحث

۲-۱- چهارچوب نظری تحقیق

مرگ یکی از عزیزان، همواره یکی از ناخوشایندترین حوادث زندگی انسان‌ها به‌شمار می‌رود. انسان ماتم‌زده در برابر این حقیقت مبهم، واکنش‌های متفاوتی نشان می‌دهد. در هفته‌های آغازین سوگواری، فرد داغدیده، دچار شوک و ضربه روانی و ناباوری می‌شود؛ اما به تدریج با روبروشدن با واقعیت مرگ، دستخوش اندوهی شدید می‌گردد. در ماه‌ها و سال‌های بعد، بازمانده، با خاطرات، تصویرذهنی و صدای ذهنی متوفی خاطره‌بازی می‌کند و واقعیت مرگ عزیز خود را نمی‌پذیرند. واکنش‌های فیزیکی چون گریه‌های شدید، بی‌خوابی، از دست دادن اشتها از جمله عکس‌العمل‌های فیزیکی، روانی در این دوران است. به مرور، این واکنش‌ها تخفیف می‌یابد و فرد ماتم‌زده زندگی معمول و روزمره خود

را از سر می‌گیرد، با آن‌که یادآوری خاطرات فرد از دست رفته برای او ناراحت‌کننده است. (ن.ک. نیومن، ۱۳۹۶: ۴۳۰-۴۳۹؛ برک، ۱۳۸۳: ۴۱۷) به همین دلیل روان‌شناسان مبحثی را به پیامدهای ناشی از داغدیدگی یا سوگ اختصاص داده‌اند.

سوگ (grief) تجربه از دست دادن فردی عزیز بر اثر مرگ است. زیگموند فروید، اولین کسی بود که در مقاله‌ای با عنوان سوگواری و ملانکولیا مطالعاتش درباره سوگ را ارائه کرد و در آن به رابطه میزان همانندسازی داغدیده با متوفی و شدت داغدیدگی پرداخت (ن.ک. وثرنر، به نقل از موسوی، ۱۳۹۵: ۱۳۴).

روان‌شناسانی چون بولبی، پارکس و ویس، پولاک، راندو معتقدند بازتاب‌های روانی سوگواران در سه مرحله اجتناب (avoidance)؛ شامل شوک و ناباوری، مواجهه (confrontation)؛ روبرو شدن فرد داغدیده با واقعیت از دست دادن فرد عزیز و تجربه شدید سوگ و سازگاری (adjustment)؛ کاهش سوگ و توجه به دنیای پیرامون صورت می‌گیرد (ن.ک. برک، ۱۳۸۳: ۴۱۷؛ احدی، ۱۳۷۸: ۲۸۹-۲۹۱). الیزابت کوبلر راس نیز از این مراحل در نظریه خود درباره محتضران کمک می‌گیرد (ن.ک. کوبلر راس، ۱۳۹۶).

۲-۲- تعاریف نظری و عملیاتی

۲-۲-۱- اجتناب

هنگامی که بازماندگان خبر مرگ فرد عزیزی را می‌شنوند، شوک‌زده و به دنبال آن دچار ناباوری می‌شوند که چند ساعت تا چند هفته ادامه دارد. فرد داغدیده دچار نوعی احساس کرختی، بی‌حسی هیجانی می‌شود و به تدریج از فقدان دردناک عزیز خود آگاهی می‌یابد. در مرگ‌های غیرمنتظره و ناگهانی، در نتیجه قتل، خودکشی، تصادف یا بلایای طبیعی، مرحله اجتناب می‌تواند خیلی شدید و مواجهه خیلی کوبنده باشد. زیرا فرد از دست‌رفته، مدت طولانی پاره‌ای از زندگی داغدیده بوده و درک کردن مرگ او به طور ناگهانی بسیار دشوار است (ن.ک. برک، ۱۳۸۳: ۴۱۸).

۲-۲-۲- مواجهه

در مرحله دوم، فرد سوگوار مواجهه با واقعیت از دست دادن عزیز خود را آغاز می‌کند. در نتیجه، سوگ خیلی شدیدتر تجربه می‌شود. فرد داغ‌دیده، ممکن است انواع واکنش‌های هیجانی از جمله اضطراب، غم، اعتراض، خشم، درماندگی، ناکامی، دست‌کشیدن از فعالیت و حسرت‌کشیدن برای فرد از دست‌رفته را از خود بروز دهد. علاوه بر این، امکان دارد فرد حواس‌پرت شده نتواند تمرکز کند و همواره در فکر فرد متوفی باشد. مرحله مواجهه از مراحل دیگر سخت‌تر است. ولی فشار و اندوه ناشی از عدم امکان پیوستن دوباره به شخص متوفی، فرد سوگوار را به این واقعیت نزدیک‌تر می‌کند که باید از متوفی و رابطه به یادماندنی‌اش دست بردارد.

۲-۲-۳- سازگاری

در مرحله سوم، سازگاری رخ می‌دهد. با فروکش کردن سوگ، توجه فرد به دنیای پیرامون باز می‌گردد. فرد بازمانده باید رابطه با متوفی را از حضور فیزیکی به بازنمایی درونی تغییر دهد (ن.ک. برک، ۱۳۸۳: ۴۱۷؛ احدی، ۱۳۷۸: ۲۸۹-۲۹۱). گرچه فرد عزیز فراموش نمی‌شود؛ اما انرژی هیجانی از انجام‌دادن مسئولیت‌های روزمره آزاد و صرف فعالیت‌های تازه‌ای می‌شود و فرد در صدد همنشینی با دیگران برمی‌آید.

۲-۳- نفثة المصدور و مرثیه

نفثة المصدور، یکی از منحصر به فردترین آثار ادبی است که زیدری در آن، رخدادها و مصائب شخصی، وقایع تاریخی و مصائب جمعی زمان خود را در صحیفه روزگار، در قالب شرحی پرسوز و گداز ثبت می‌کند. نویسنده در این اثر، از دورانی سخن می‌گوید که: «تلاطم امواج فتنه کار جهان برهم شورانیده و سیلاب جفای ایام سرهای سروران را جفای خود گردانیده» (زیدری نسوی، ۱۳۸۱: ۱) و آنگاه که در فراز و نشیب حوادث و شیخون تاتار به مرگ سلطان جلال‌الدین می‌رسد که به قول او: «سور و باروی ملت و سوار میدان سلطنت، بانی اساس جهانبانی و مضحک ثغور مسلمانی [بود و] از نهیب او زهره در دل خاکساران آتشی آب می‌شد» (زیدری نسوی، ۱۳۸۱: ۴۵). پس از گذر چهار

سال از این واقعه، آن‌چنان، زبان شکوه‌آمیز خود را به نوحه و زاری در این مصیبت عظمی و صاخه کبری وا می‌دارد که گویی زمان، پس از این هنگامه، متوقف مانده است؛ نوحه‌ای از سر عجز در برابر مرگ. در این سروایی که زیدری سر می‌دهد، تألمات روحی او، از مرگ سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه که مردمک چشم اسلام بود (زیدری نسوی، ۱۳۸۱: ۴۲)، به غلیان می‌آید و از تراوشات قلم او، مرثیه‌ای در رثای این پادشاه نقش می‌بندد که به رغم مضمون غیرشایع آن، از زیباترین مرثیه‌های منثور در ادب فارسی است.

صرف نظر از تعاریف ادبی، مرثیه در کارکرد حقیقی خود، بازنمود اندوه در مواجهه با سوگ عزیزان است. بسیاری از تاثیرگذارترین مرثیه‌ها، در آغازین زمان رخ دادن واقعه بر زبان آمده‌اند. این مرثیه‌ها، واگویه اندوه، خشم، اعتراض و ناباوری مرثیه‌سرا در رویارویی با مصیبتی است که توان گریز از آن را ندارد. واکنش‌هایی که بازنمود رفتاری آن مبنایی برای تدوین نظریه سوگ و مراحل سه‌گانه آن در روان‌شناسی می‌شود. در این رویکرد روان‌شناسان به واکنش‌های رفتاری داغدیدگان توجه نشان می‌دهند و مرثیه‌سرایی را یکی از رفتارهای مصیبت‌دیدگان به‌شمار می‌آورند. نکته قابل تأمل این است که هیجانانگیز و عواطفی چون انکار، اعتراض، بی‌قراری، آرزوی دیدن دوباره متوفی، هنگام مواجهه با مرگ یکی از عزیزان، در کلام نیز اتفاق می‌افتد. در واقع، مرثیه‌سرایی داغدیدگان، آینه‌وار تکراری از واکنش‌های رفتاری و بازنمودی از درونیات آن‌هاست که با توجه به زمان مرثیه‌سرایی و یا میزان اندوه و یا پذیرش ماتم در مرثیه‌سرا، می‌توان نشانه‌هایی از بروز این هیجانانگیز و عواطف را در آن مشاهده کرد. مرثیه‌سرایی ادبی نیز از این قاعده مستثنا نیست. ادبای گذشته براساس تجربیات عینی از سوگواری مردم زمان خود، به چگونگی توصیف اندوه در هنگامه ماتم زدگی و نیز تأثیر آن بر شنوندگان توجه داشته‌اند. چنان‌که فرخی از تمامی قدرت بیانی، عاطفی و حسی خود برای انتقال غم و اندوهش در سوگ سلطان محمود بهره می‌برد (فرخی، ۱۳۴۹: ۹۰). شیوه‌ای که بابت تازه و الگویی در مرثیه‌سرایی پدید می‌آورد. «شعرا قبل از فرخی، مرثیه‌ای که گفته‌اند خیلی محدود و غیر قابل توجه می‌باشد. لیکن مرثیه‌ای که او در فوت محمود گفته، گذشته از این‌که به‌غایت تأثر آور و غم‌انگیز است، اصول و قواعدی هم که مخصوص رثا است تمام آن را دارا می‌باشد» (شلی نعمانی، ۱۳۶۳: ۶۷).

شبلی نعمانی، این مرثیه را به عنوان معیاری در مرثیه‌سرایی، اساس نظریه خود درباره مرثیه قرار می‌دهد. «اساساً در رثا، سه اصل باید رعایت شود. یکی آن که شکوه و جلال ممدوح کاملاً ذکر شود تا از رحلت او شگفتی و عبرتی در خواننده حاصل گردد. دیگر آن که حزن و ملال و غم و اندوهی که از این فقدان مردم را فراگرفته و عزا و ماتمی که به پا شده، کاملاً شرح داده شود. سوم آن که شاعر نسبت به ممدوح وقتی که وی را مخاطب می‌سازد، یک چنین احساسات و خاطراتی ابراز کند که در آن معلوم گردد که راثی در این فاجعه به طوری مبهوت و از خود بیخود شده‌است که از فوت او بی‌خبر و لذا خطاب‌هایش به وی مانند همان خطاب‌هایی است که در زمان حیاتش می‌کرده‌است» (شبلی نعمانی، ۱۳۶۳: ۶۷).

بر اساس معیارهای رایج ادبی در مرثیه‌سرایی، مرثیه فرخی در رثای سلطان محمود، به دلیل موقعیت اجتماعی و وابستگی فرخی به دربار سلطان محمود از جمله مرثیه‌های درباری محسوب می‌شود. بر این اساس، دو اصل اولیه مورد نظر شبلی نعمانی را می‌توان ادامه ستایش‌های معمول شاعران درباره ممدوح دانست. در واقع، ذکر شکوه و جلال ممدوح و حزن و اندوه همه مردم در ماتم او، تبلیغی در جهت نشان دادن بزرگی و عظمت ممدوح است و شاعر در واپسین لحظات خدمت تلاش می‌کند ضمن مرثیه‌سرایی، وظیفه و دین خود را نسبت به ولی نعمت در گذشته ادا کند. نکته قابل توجه در این اصول، توجه به بعد روانشناسانه مرثیه است. از نظر شبلی نعمانی، ذکر جلال و شکوه ممدوح در مرثیه، باعث شگفتی و عبرتی در خوانندگان می‌شود. در این گفته، او به تأثیر روانی مرثیه، کاتارسیس ارسطو اشاره می‌کند. «داستان باید به گونه‌ای تألیف شود که هر چند کسی نمایش آن را ببیند، همین که نقل و روایت آن را بشنود، از آن وقایع بلرزد و او را بر حال قهرمان داستان رحمت و شفقت آید» (ارسطو، ۱۳۶۹: ۹). در واقع، مخاطب مرثیه، ضمن ترس از وقوع موقعیتی مشابه برای خود با ماتم‌زده ابراز همدردی می‌کند. همچنین از ترکیب این ترس و شفقت، نوعی تزکیه یا پالایش درونی در مخاطب رخ می‌دهد. سومین اصل در این نظریه نیز مصداق اولین مرحله نظریه سوگ در روانشناسی نوین است که راثی را موظف می‌کند بهت و حیرت و ناباوری خود را از درگذشت ممدوح ابراز کند.

بدیهی است شاعران مرثیه‌سرای ادب فارسی، در سوگ سروده‌های شخصی و خانوادگی به دلیل واقعی بودن اندوه، بهت و ناباوری خود را از وقوع مصیبت آشکارا بیان می‌کنند؛ اما در مرثیه‌های درباری بندرت به بهره گرفتن از ابعاد حسی و عاطفی می‌پردازند. در واقع، در بسیاری اوقات، مرثیه‌سرایی درباری در سنت ادب فارسی در کارکردی اجباری، باهدف ادای دین ادیب به مخدوم و گاه با امید به تداوم دریافت صله از سوی خاندان او صورت می‌گیرد و به همین دلیل که مرثیه از سر دردی اتفاق نمی‌افتد، بار عاطفی و احساسی آن ضعیف است.

در مقایسه با دیگر مرثیه‌های درباری، نکته تأمل‌برانگیز این است که براساس معیارهای ادبی، مرثیه زیدری نسوی به دلیل موقعیت شغلی و انتساب او به دربار جلال‌الدین خوارزمشاه در زمره مرثیه‌های درباری به شمار می‌آید؛ با این حال از تأثیرات حسی و عاطفی مرثی شخصی نیز بی‌بهره نیست. مقایسه مرثیه زیدری نسوی با مرثیه منسوب به محمدبهاء‌الدین بغدادی در کتاب *التوسل الی التوسل* در رثای سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه، نشان دهنده این تفاوت است. «دریغ آن نوجوان نازنین که پیش از آن کی غنچه شهاب او به نسیم طراوت تمام بشکفتد از عصفوف تندباد حدثان، در خاک افتاد و نهال عمر او که در چمن روزگار، از آن رشیق‌تر درختی و سرسبزتر شاخی نبود، پیش از آن کی به ثمار معالی بارور گردد، از تف صاعقه مصائب، به احتراق انجامید و هلال درخشان عمر او که در آفاق جوانی مانند آفتاب عالم افروز بود؛ پیش از آن کی دایره او به انوار نتایج فضایل ممتلی گردد؛ گرفتار دام محاق شد و مقید قید نقصان گشت و چشمه حیات او، پیش از آن که عالمی را از تشنگی احتیاج ارتوا بخشد؛ به خاشاک ممت مکدر گشت» (خطیبی، ۱۳۷۵: ۲۷۱).

با این که هر دو این سوگ سروده‌ها در رثای سلطان جلال‌الدین و به واسطه ارتباط و وابستگی درباری به رشته‌تحریر درآمده؛ اما تمایز محسوسی در نحوه بیان و جنبه‌های احساسی و عاطفی در آنها دیده می‌شود. مرثیه کوتاه مذکور در *التوسل الی التوسل*، حسرت و اندوهی نه‌چندان تأثیرگذار و عاطفی را در برابر مرگ سلطان جلال‌الدین ابراز می‌کند و بیشتر کارکردی گزارش‌گونه و آگاهی‌دهنده دارد، در حالی که مرثیه زیدری نسوی با آن که چهارسال پس از مرگ سلطان جلال‌الدین نوشته شده، سراسر اندوه، ماتم، خشم و اعتراض

است. از این رو، شاید بتوان مرثیه زیدری را مرثیه‌ای شخصی در رثای پادشاهی دانست که تعلق روحی و عاطفی نویسنده به او، بیش از رابطه تشریفاتی و از سر اجبار به اوست. «چنان که مرثیه فرخی برای سلطان محمود و یا مرثیه خاقانی برای اسپهبد لیلواشیر و نظایر آن را به حق باید چیزی بالاتر از حدود وظیفه به حساب آورد. زیرا شور و احساسی که شاعر نشان می‌دهد و بار اندوهی که در هر بیت این مرثیه دیده می‌شود، گویای حقیقتی درونی است» (امامی، ۱۳۶۹: ۳۹).

بنا بر روایت تاریخ، مرگ سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه در سال ۶۲۸ هجری روی می‌دهد؛ اما زیدری نسوی وفادارانه، پس از گذر سال‌ها در ۶۳۲ هجری، *نفته‌المصدر* را به زبان فارسی و در سال ۶۳۹ هجری، سیرت جلال‌الدین را به زبان عربی مکتوب می‌کند. با تأملی در متن *نفته‌المصدر* می‌توان نگاه توأم با احترام زیدری را نسبت به سلطان جلال‌الدین مشاهده کرد. نویسنده در این اثر، به کرات، از سلطان جلال‌الدین با استعاره‌هایی چون اسکندر، حیدر، مردمک چشم اسلام، گوهر شب‌افروز، آفتاب و شیر یاد می‌کند؛ اما به سستی سلطان در انجام امور مملکتی در اواخر ایام حیات نیز خرده می‌گیرد «با اوتار ملامی از اوطار پادشاهی متشاغل گشته، سرود رود درود سلطنت او می‌داد و او غافل، آغانی مغانی بر مثال و مثنای مرثیه جهانبانی او می‌خواند و او بی‌خبر» (زیدری نسوی، ۱۳۸۱: ۱۸). ولی دیده مصلحت‌بین او اجازه نمی‌دهد که لب به نصیحت پادشاه باز کند و با اقرار به شجاعت سلطان، بر زوال سلطنت او افسوس می‌خورد. «کوآن پادشاه که از سربازی به گوی بازی نپرداختی و از ابکار و عون، ابکار و عون حرب را شناختی؟ شهوات عشق را بر شهوات عتاق برنگزیدی» (زیدری نسوی، ۱۳۸۱: ۱۹-۱۸).

زیدری در واویلای هجوم تاتار، به دلیل شعله‌ور شدن آتش جنگ و ضرورت حفظ جان، سه مرتبه «سر برکف گرفته» (زیدری نسوی، ۱۳۸۱: ۲۱) و از سلطان دور می‌ماند. «و از درگاه پادشاه که سرچشمه امانی و منبع انواع کامرانی است، به ضرورت بازمانده» (زیدری نسوی، ۱۳۸۱: ۲۳). اما هر بار مترصد آن است که به درگاه شاهی بازگردد. «از خوف آن که دیدار قوم با قیامت افتد، ملتهد- پیایی اجازت انصراف- و اگر چه عقل از آن انحراف می‌نمود - و دستوری اعادت- و هر چند سعادت از آن به هزار فرسنگ بود- می‌جستم و می‌گفت: مرگ به انبوه جشن است (ع) در کوی تو مرده به که از روی تو

دور» (زیدری نسوی، ۱۳۸۱: ۳۴). با این همه در این سطور، کلامی فراتر از حرمت و شأن سلطانی جلال‌الدین بر زبان او رانده نمی‌شود.

در سیرت جلال‌الدین منکبرنی، اثر دیگر زیدری نسوی نیز نمی‌توان به احساسات و درونیات نویسنده و میزان عاطفه او نسبت به سلطان جلال‌الدین پی برد. این اثر، نثری گزارشی گونه و فارغ از احساسات شخصی دارد. نویسنده در صفحات پایانی کتاب توصیفی از خلق و خو و رفتار سلطان ارائه می‌دهد و سیمایی جذاب و کاریزماتیک، اما نه خالی از خطا از سلطان جلال‌الدین ترسیم می‌کند: «از تمامت لشکر دلیرتر بود و حلمی تمام داشت. به هر چیز غضب نکردی و دشنام ندادی. خنده او جز تبسم نبود. سخن بسیار نگفتی. عدل را دوست داشتی و بر مردم ثنا گفتی و ترفیه رعیت دوست داشتی اما چون زمان فترت بود، غضب‌ها واقع شد» (زیدری نسوی، ۱۳۸۴: ۲۸۹) و پس از ذکر کشته شدن سلطان جلال‌الدین، زبان به مرثیه‌ای کوتاه می‌گشاید که «زهی بزرگ مصیبتی که اگر سپیده دم صدره خارا چاک زند و شگرف نازله‌ای که اگر ماه منور رو به ناخن بخراشد و بخروشد، سزاوار بل واجب است افلاک را...» (زیدری نسوی، ۱۳۸۴: ۲۸۲)، تنها در سطور پایانی کتاب سیرت جلال‌الدین، در ضمن دعا برای آرامش روح سلطان، به دوستی و ولای خود نسبت به سلطان اشاره‌ای گذرا می‌کند. «و حقوق نعمت او را از گردن جان ما به دعایی که از سر ود و اخلاص باشد و ولای تام، هر صبح و شام می‌کنیم، بیندازد و بر چنین عهد و وفا مکافات فرماید و بنوازد» (زیدری نسوی، ۱۳۸۴: ۲۸۳). در هر دوی این آثار احترام و توجه خاص زیدری نسوی نسبت به آخرین پادشاه خاندان خوارزمشاهی به خوبی مشهود است و از علاقه و دوستی قلبی نویسنده به سلطان، به صراحت، سخنی به میان نمی‌آید؛ اما بیان او در *نفثة المصدور* در رثای سلطان جلال‌الدین چنان سوزناک و وفادارانه است که این سکوت و فاصله را می‌شکند، به گونه‌ای که می‌توان سوگواره او را مرثیه‌ای شخصی تلقی کرد.

نظریه سوگ در روانشناسی، مراحل و چگونگی سوگواری داغدیدگان را در ماتم عزیزترین نزدیکانشان نشان می‌دهد. با این وصف، اگر کلام مرثیه سرا برآمده از اندوهی درونی باشد، در بسیاری از مرثیه‌ها می‌توان رد پای مراحل داغدیدگی را مشاهده کرد. بر این اساس، بررسی و تعیین میزان انطباق مراحل داغدیدگی در این مرثیه با نظریه روانشناسی

سوگ، به شیوه‌ای علمی می‌تواند چگونگی احساس و عاطفه زیدری نسوی را نسبت به سلطان جلال‌الدین نشان دهد. با این که واکنش به ماتم، یک روند محسوب می‌شود و مراحل مشخصی دارد، گاه «باید توجه داشت که عبور از این مراحل با نظم و ترتیبی که ذکر می‌شود، صورت‌نمی‌گیرد و گاه در میان آن‌ها تداخل روی می‌دهد و به ندرت مرز واضحی میان آن‌ها وجود دارد» (معمدی، ۱۳۷۲: ۲۲۵).

۲-۳-۱- تحلیل مرثیه زیدری نسوی بر اساس مراحل سه‌گانه نظریه سوگ

۲-۳-۱-۱- اجتناب

روان انسان به محض شنیدن و آگاه شدن از واقعه، تظاهرات بیرونی خود را در واکنش درونی به یک ماتم نشان می‌دهد. اولین مرحله واکنش روانی سوگواری پس از آگاهی از واقعه، مرحله اجتناب است. در مرحله اجتناب، فرد با شنیدن خبر مرگ یک عزیز، دچار شوک و ناباوری می‌شود. گیجی و کرختی از جمله نمودهایی است که برای سوگواری اتفاق می‌افتد. زیدری نسوی، مرثیه خود را، چهار سال پس از مرگ سلطان جلال‌الدین می‌نگارد. پس ظاهراً نباید بروز تظاهرات اولین آگاهی را، در مرثیه او انتظار داشت. با این حال، مرثیه او در سوگ سلطان جلال‌الدین می‌تواند تظاهرات سوگ به تعویق افتاده باشد که یکی از انواع سوگ در اصول نظری روانشناسی است. در سوگ به تعویق افتاده یا سوگ پیچیده «مشکل در فرایند سوگواری نهفته است. چیزی وجود دارد که مانع فرایند سوگواری می‌شود و اجازه نمی‌دهد که سوگ به سمت جلو و در جهت انطباق خوب با فقدان به پیش رود» (وردن، ۱۳۹۶: ۱۵۶). این نوع سوگ «در نتیجه عدم حمایت اجتماعی، عدم تایید اجتماعی، نیاز به قوی جلوه کردن در برابر دیگران یا احساس اضمحلال بر اثر تعدادی از فقدان‌ها اتفاق می‌افتد» (وردن، ۱۳۹۶: ۱۷۴). از آنجا که سوگواری یک فرایند اجتماعی است، داغدیدگان در شبکه حمایتی متشکل از افرادی که متوفی را می‌شناسند، بهتر می‌توانند خود را در فقدان او تسلی دهند. در نتیجه، گذر از داغدیدگی و رسیدن داغدیده به ثبات روانی و پذیرش ماتم روند بهتری را طی می‌کند. با این وصف، بعد جغرافیایی و دوری زیدری نسوی از سلطان جلال‌الدین و فقدان یک شبکه اجتماعی حمایت‌کننده در هنگام ماتم، از مهم‌ترین عوامل تاخیر در گذر از داغدیدگی می‌تواند

باشد. «آفتاب بود که جهان تاریک را روشن کرد، پس به غروب محبوب شد. نی، سحاب بود، که خشکسال فتنه زمین را سیراب گردانید، پس بساط در نوردید. شمع مجلس سلطنت بود، برافروخت، پس بسوخت. گل بستان شاهی بود، باز خندید پس پژمرد. بخت خفته اهل اسلام بود، بیدار گشت، پس بخفت. چرخ آشفته بود، بیارامید، پس برآشفته. مسیح بود، جهان مرده را زنده گردانید، پس به افلاک رفت. کیخسرو بود، از چینان انتقام کشید و در مگاک رفت. چه می گویم؟! و از این تعسف چه میجویم؟! نور دیده سلطنت بود، چراغ وار آخر کار شعله‌ای برآورد، پس بمرد. نی نی بانی اسلام بود بدأ غریباً و عاد غریباً» (زیدری نسوی، ۱۳۸۱: ۴۸).

استفاده از جملات کوتاه، برخلاف شیوه درازگویی و اطناب نثر فنی و آوردن افعال ماضی «روشن کرد، محبوب شد، بود، برافروخت، بسوخت و پژمرد» تانی و آهستگی‌ای دارد که بیش از آن که نشانی از پذیرش در آن دیده شود، نشان‌دهنده اندوه، کرحتی و ناباوری این حادثه است. زیدری نسوی، با یادآوری روزهای تلخ گذشته، سعی دارد از رهگذر نفته‌المصدوری که بر زبان قلم می‌راند، شفایی یابد. در اثنای این دل‌پردازی، در درون خود به دردی جانکاه آگاه می‌شود. چه بسا بارها و بارها این درد، به خودآگاهش هجوم برده و او به هر ترفند آن را به تاریکی فراموشی ناخودآگاهش سپرده، اما اینک، از دست تیزتاز قلم، که از صدور حکایت کند و سخن چینی که ناشنوده روایت کند، گریز ندارد. مرور خاطرات، نویسنده نفته‌المصدور را به رویارویی با یک زخم درونی وا می‌دارد، یادآوری یک سوگ. «به هر حال، فرد سوگوار باید دوباره و دوباره به این درد پردازد و داستان رابطه ازدست‌رفته را بارها مرور کند. این مرور به معنای روبه‌رو شدن با کل طیف احساسات درونی است؛ اندوه، حسرت، دریغ، تلخی، خشم، آرزوهای ازدست‌رفته‌ای که هرگز برآورده نخواهند شد، احساس گناه و از دست دادن عشق و محبت. آگاهی فزاینده از این واقعیت درونی سبب می‌شود که تجربه گذشته دوباره ساماندهی شود و فرد با آینده، با تمام فقدان‌ها و دستاوردها و امکانات جدیدی که در پیش رو خواهد بود، روبه‌رو شود، داستان فقدان را بارها و بارها بگوید و در هر بار گفتن افکار و احساسات جدیدی را تجربه کند. این شیوه بیان مکرر داستان، در نهایت روایتی را خلق خواهد کرد که از آن چه

غیرقابل تحمل، آشفته و بی معنا بوده، معنایی گرچه بسیار دردناک، پدید آورد» (دیداران، ۱۳۸۸: ۲۳).

۲-۳-۱-۲- مواجهه

در مرحله دوم، فرد سوگوار مواجهه با واقعیت مرگ عزیز خود را آغاز می‌کند. واکنش‌های هیجانی چون اضطراب، غم، اعتراض، خشم، درماندگی، ناکامی و حسرت کشیدن برای فرد داغ‌دیده بروز می‌کند. بازتاب این واکنش‌های روانی را در مرثیه زیدری نسوی، به خوبی می‌توان دید. چهار سال از زمان مرگ سلطان جلال‌الدین می‌گذرد؛ اما این اندوه درونی هم‌چنان زیدری را رها نکرده است. اندوهی چنان عمیق که با اندک نسیمی، شعله سوزناک آن از پس خاکستر سال‌ها دوباره سر برمی‌آورد، چرا «که این مصیبت نه از آن قبیل است که به بکاء و عویل در مدت طویل حق آن توان گذارد. شرح حال تن مهجور و دل رنجور با سر گیریم که این حسرت نه از آن جمله است، که به زاری و نوحه‌گری داد آن توان داد» (زیدری نسوی، ۱۳۸۱: ۴۸). او در عظمت این مصیبت، سوگواری طبیعت را شاهد می‌گیرد و آنان را نیز با خود همراه می‌کند. «آسمان در این ماتم کبود جامه تمام است. زمین در این مصیبت خاک بر سر بست. شفق به رسم اندوه‌زدگان رخسار به خون دل شسته است. ستاره بر عادت مصیبت‌رسیدگان بر خاکستر نشسته است. صبح در این واقعه هائل اگر جامه دریده‌است، صادق است. ماه در این حادثه مشکل اگر رخ به خون خراشیده، به حق است» (زیدری نسوی، ۱۳۸۱: ۴۸).

به ظاهر گذر زمان باید از شدت این غم درونی کاسته باشد؛ چنان‌که اولین سطرهای مرثیه، اندوهی همراه با پذیرش را نمود می‌دهد؛ اما به ناگاه نویسنده با اندوه و خشمی سرکوب‌شده مواجه می‌شود. «خشم اغلب پس از یک فقدان، تجربه می‌شود. خشم می‌تواند یکی از گنج‌کننده‌ترین احساسات برای بازمانده و همچنین ریشه بسیاری از مشکلات در روند سوگواری باشد. اگر خشم به اندازه کافی به رسمیت شناخته نشود، می‌تواند به یک سوگواری پیچیده منجر شود» (وردن، ۱۳۹۶: ۲۹)؛ چنانکه در مرثیه زیدری نسوی، ناگهان شعله‌های زیرخاکستر چنان سر می‌کشند و احساسات سرکوب‌شده او چنان به جوشش درمی‌آیند که خشم فروخورده خود را از این واقعه، پس از سال‌ها این‌گونه

فریاد می‌کند: «سنگین دلا کوه! که این خبر سهمگین بشنید و سر نهاد و سرد مهرا روز! که این نعی جانسوز بدو رسید و فرو نایستاد. سحاب در این غم اگر به جای آب خون بارد به جای خود است. دریا در این ماتم اگر کف بر سر آرد، رواست. آفتاب را مهر چون شاید خواند، که بعد از او برافروخت؟! شفق را شفیق نشاید گفت، که دلش نسوخت» (زیدری نسوی، ۱۳۸۱: ۴۸).

زیدری نسوی، پس از سال‌ها، درماندگی خود را در مواجهه با این ماتم، با خشم و اعتراض به کوه و روز و آفتاب نشان می‌دهد. این سطرهای شعرگونه، به حدی از بار احساسی و عاطفی سرشارند که شاید بتوان با گوش خیال، صدای هق‌هق گریه‌های او را در فراق سلطان جلال‌الدین شنید. اما خود را با چنین سخنانی آرام می‌کند که: «از ارتفاع خرمن سپهر برخوردار می‌جوی، که ناپایداریست. از عین مُزَیْف مهر کیسه برمدوز که جوزایی کم عیار است. کره تند فلک را هیچ ریاضی بر وفق مرام رام نکرده‌است. توسن بدلگام چرخ را هیچ صاحب سعادت عادت بد از سر بیرون نبرده‌است. گردون دون‌پرور هیچ کسری را بی کسری نگذاشته. جهان جهان هیچ بُتُّع را تبَّع نگشته است» (زیدری نسوی، ۱۳۸۱: ۴۹).

یادآوری ناپایداری و بی‌وفایی دنیا، مرهمی بر زخمی عمیق و سر باز کرده‌است؛ با این حال، در این پاره از مرثیه، هنوز خشم نهفته و درماندگی زیدری نسوی بازتاب دارد. او در گرداب درونی میان پذیرش مرگ به عنوان امری محتوم و بی‌ثباتی دنیا و عشق به سلطان جلال‌الدین در تلاطم است و نمی‌تواند از اندوه ناشی از این واقعه تسلی یابد. پس این بار مرگ را مخاطب قرار می‌دهد و او را آماج خشم خود می‌کند و عجز و درماندگی خود را این گونه ترسیم می‌کند: «ای مرگ پیکار فروگذار چون همه تیر انداختی، و ای روزگار بیکار باش چون جعبه پیرداختی،

إِذَا قَدَّمْتَ خَاتِمَةَ الرَّزَايَا   فَقَدْ عَرَّضْتَ سُوقَكَ لِلْكَسَادِ^۲

(زیدری نسوی، ۱۳۸۱: ۵۰)

ناگاه قلم را به ذکر یاد جلال‌الدین می‌دواند و نبود او را ناامیدانه فریاد می‌کند. فریادی که از پس آن می‌توان خواست درونی زیدری را به دیدن دوباره سلطان احساس کرد. «سد

یاجوج تاتار گشاده گشت و اسکندر نی. در خیر کفار بسته شد و حیدر نی. روباه بیشه شیر گرفت و شیر عَرین نی. دیو بر تخت سلیمان نشست و انگشترین نی» (زیدری نسوی، ۱۳۸۱: ۵۰). نظریات سوگ، خشم و درماندگی در برابر مرگ، حسرت فقدان و طلب ناخودآگاه سلطان جلال‌الدین را در طی فرایند سوگواری این‌گونه تبیین می‌کنند: «در فقدان هر شخص مهمی، نوعی تمایل به بازگشت، احساس درماندگی، احساس ناتوانی در زندگی بدون متوفی و سپس تجربه خشم وجود دارد که با احساسات اضطرابی همراه می‌شود» (وردن، ۱۳۹۶: ۳۰). تمایل به بازگشت سلطان و حسرت نبود او «نوعی پاسخ بهنجارانه به فقدان است و زمانی که کاهش یابد، شاید علامتی حاکی از در حال اتمام بودن سوگواری باشد» (وردن، ۱۳۹۶: ۳۲). به بیان دیگر «طلب کردن متوفی واکنشی عادی در برابر فقدان است و از میان رفتن آن، گاه نشانه پایان عزاداری است» (معمدی، ۱۳۷۲، ۲۲۲). پس از این مطالبه، زیدری نسوی بی‌نتیجه بودن آرزویش را درمی‌یابد. سطرهای پایانی این مرثیه، نشان از پایان مراحل سوگواری است.

۲-۳-۱-۳- سازگاری

در مرحله سوم، سازگاری رخ می‌دهد. با فروکش کردن سوگ، توجه فرد به دنیای پیرامون بازمی‌گردد. در واقع، در این مرحله، فرد سوگوار، مرگ را به عنوان یک امر محتوم می‌پذیرد. پذیرش این امر، گاه از روی اعتقاد و گاه از روی درماندگی و اندوه اتفاق می‌افتد. «یکی از علایم تکمیل عزاداری این است که شخص بتواند بدون درد و اندوه به متوفی فکر کند. همیشه در فکر کردن به کسی که دوستش داشته‌ایم و او را از دست داده‌ایم، احساس اندوه وجود دارد؛ اما این نوعی متفاوت از اندوه و فاقد آن فراقی است که پیشتر آتش به دل آدم مصیبت‌زده می‌زد. اکنون شخص می‌تواند بدون نمودهای جسمی، مانند گریه شدید یا احساس فشاری بر سینه، متوفی را به خاطر آورد. همچنین، سوگواری زمانی پایان می‌یابد که شخص بتواند عواطفش را دوباره معطوف زندگی و زندگان کند» (وردن، ۱۳۷۷: ۳۵).

و پایان مرثیه زیدری بر سوگ پادشاهی چون جلال‌الدین خوارزمشاه این‌گونه است: «ای آن که بدین الم که بدل رسید، علم شماتت برافراخته‌ای، و از جراحت جان جهان راحتی تصور کرده‌ای،

وَ تَعَلَّمُ كَمَّ خَسِرْنَا أَوْ رَبِحْنَا   إِذَا فَكَّرْتَ فِي أَصْلِ الْحِسَابِ
سَتَدْكُرُ مَا أَلْدَى ضَيَّعَتْ مِنْهُ   إِذَا بَرَزَ الْخَفِيُّ مِنَ الْحِجَابِ^۳

با سر قصه خویش رویم، که در این غصه جانگداز (ع) زین پس من و ناله‌های شب‌های دراز» (زیدری نسوی، ۱۳۸۱: ۵۱) مرثیه پایان می‌یابد، اما اندوه جانگداز او بر این مصیبت نه. علم روانشناسی نیز می‌گوید سوگواری هیچ‌گاه پایان نمی‌یابد. زیگموند فروید، در تبیین این حقیقت می‌گوید: «ما برای آنچه از دست می‌دهیم، هرچند که می‌دانیم پس از چنین فقدان، مرحله حاد عزاداری فرو خواهد نشست، این را هم می‌دانیم که تسلی‌پذیر نخواهیم بود و هرگز جانشینی برای آن‌چه از دست‌داده‌ایم، پیدا نخواهیم کرد. صرف نظر از اینکه چه چیزی جای خالی را برای ما پر کند و حتی اگر آن جای خالی کاملاً پر شود، در هر حال آن از دست‌رفته، همواره چیز دیگری خواهد بود» (وردن، ۱۳۷۷: ۳۷).

۳- نتیجه‌گیری

مرثیه، در کارکرد حقیقی خود، باز نمود اندوه و غم درونی فرد ماتم‌زده است که در سنت شعر و ادب فارسی، رسالتی درباری نیز می‌یابد. بسیاری از سوگواره‌های درباری به دلیل ماهیت خود، تشریفاتی و خالی از هرگونه غم و اندوهی سروده شده‌اند؛ اما بررسی مرثیه زیدری نسوی در رثای سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه، با بهره‌گیری از نظریه روانشناسی سوگ نشان می‌دهد که:

۱. مرثیه زیدری نسوی در رثای سلطان جلال‌الدین خوارزمشاه را می‌توان از تظاهرات سوگ به تعویق افتاده یا سوگ پیچیده به شمار آورد که با توجه به قرائن آشکار تاریخی، به دلیل دوری زیدری نسوی از سلطان جلال‌الدین در هنگامه کشته شدن او و در نتیجه عدم حمایت و تایید اجتماعی در هنگام ماتم‌زدگی روی داده است.
۲. با وجود فاصله زمانی بیش از چهار سال از مرگ سلطان جلال‌الدین، هیجانانگ و عواطف زیدری‌نسوی در این مرثیه‌سرایی به تعویق افتاده، با واکنش‌های روانی در مراحل سه‌گانه اجتناب، مواجهه و سازگاری در این نظریه کاملاً منطبق است. استفاده از جملات کوتاه، برخلاف شیوه درازگویی و اطناب نثر فنی و آوردن افعال ماضی

«روشن کرد، محجوب شد، بود، برافروخت، بسوخت و بیژمیرید» در نتیجه اندوه، کرختی و ناباوری این حادثه، واکنش‌های هیجانی چون غم، اعتراض و خشم به کوه و روز و آفتاب، در ماندگی، ناکامی و حسرت فقدان و طلب ناامیدانه سلطان جلال‌الدین در سطرهای میانی مرثیه و در نهایت فروکش کردن سوگ و پذیرش آن در پایان مرثیه باز نمود سه مرحله فرایند سوگواری است.

۳. انطباق مراحل سه‌گانه نظریه سوگ در مرثیه زیدری نسوی می‌تواند ما را به این حقیقت رهنمون کند که زیدری نسوی در خلال نگارش مرثیه خود، نگاهی متفاوت و سرشار از احساس و عاطفه به سلطان جلال‌الدین و مرگ او دارد، به طوری که گذر زمان هم نتوانسته، غم و اندوه ناشی از مرگ او را تسکین دهد. از این رو می‌توان چنین نتیجه گرفت که این سوگ‌واره، با وجود موقعیت زیدری نسوی و وابستگی او به دربار سلطان جلال‌الدین، تنها بازتاب تألمات درونی و واکنش‌های روانی او نسبت به مرگ سلطان و ولی نعمت خود است.

یادداشت‌ها

۱. بَدَأَ غَرِيْبًا وَ عَادَ غَرِيْبًا: غریب آغاز گشت و زودا که به صورت نخستین غریب باز گردد.

۲. إِذَا قَدَّمْتَ خَاتِمَةَ الرَّزَايَا. فَقَدْ عَرَّضْتَ سُوقَكَ لِلْكَسَادِ

ای روزگار بدان هنگام که آخرین مصیبت را از پیش فرستادی، هر آینه بازار خویش را در معرض کساد آوردی.

۳. وَ تَعَلَّمْ كَمْ خَسِرْنَا أَوْ رَبِحْنَا إِذَا فَكَّرْتَ فِي أَصْلِ الْحِسَابِ

سَتَدَّ كُرُّ مَا الذِّي ضَيَّعْتَ مِنْهُ إِذَا بَرَزَ الْخَفْسِيُّ مِنَ الْحِجَابِ

و چون در اصل حساب بیندیشی بدانی که چه مایه سود یا زیان کرده ایم. آن‌گاه که پرده از روی پوشیدگی‌های کار برافتد زودا که از آنچه ازو تباہ ساختی و به باد ضیاع بردادی، یاد کنی.

فهرست منابع

الف) کتاب‌ها

۱. احدی، حسن. (۱۳۷۸). **روان‌شناسی رشد نوجوانی، بزرگسالی**. تهران: نشر پردیس.
۲. ارسطو. (۱۳۶۹). **فن شعر**. ترجمه عبدالحسین زرین کوب. تهران: انتشارات امیرکبیر.
۳. امامی، نصرالله. (۱۳۶۹). **مرثیه‌سرایی در ادبیات فارسی**. تهران: انتشارات جهاددانشگاهی.
۴. یرک، لورا. (۱۳۸۳). **روان‌شناسی رشد**. ترجمه یحیی سید محمدی. تهران: نشر ارسباران.
۵. خطیبی، حسین. (۱۳۷۵). **فن نثر در ادب پارسی**. تهران: زوار.
۶. دیداران، سودابه. (۱۳۸۸). **مرگ، سوگ، فقدان**. تهران: نشر قطره.
۷. ریو، جان مارشال. (۱۳۸۵). **انگیزش و هیجان**. ترجمه یحیی سیدمحمدی. تهران: ویرایش.
۸. زیدری نسوی، شهاب‌الدین. (۱۳۸۱). **نفثه المصدور**. تصحیح امیرحسن یزدگردی. تهران: طوس.
۹. زیدری نسوی، شهاب‌الدین. (۱۳۸۴). **سیرت جلال‌الدین منکبرنی**. تصحیح مجتبی مینوی. تهران: علمی فرهنگی.
۱۰. شبلی نعمانی، محمد. (۱۳۶۳). **شعر العجم**. ترجمه فخر داعی گیلانی. تهران: دنیای کتاب.
۱۱. شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۳). **ادوار شعر فارسی**. تهران: سخن.
۱۲. فرخی سیستانی، محمد ابوجولوغ. (۱۳۴۹). **دیوان اشعار**. به تصحیح محمد دبیرسیاقی. تهران: کویلر راس، الیزابت. (۱۳۷۶). **آشتی بامرگ**. تهران: نشر واحدی.
۱۴. معتمدی، غلامحسین. (۱۳۷۲). **انسان و مرگ**. تهران: نشر مرکز.
۱۵. مومن، زین العابدین. (۱۳۶۴). **شعر و ادب فارسی**. تهران: انتشارات زرین.
۱۶. نیومن، باربارا ام. (۱۳۹۶). **روان‌شناسی رشد**. ترجمه شهناز محمدی. تهران: روان.
۱۷. وبستر، راجر. (۱۳۸۲). **پیش درآمدی بر مطالعه نظریه ادبی**. ترجمه الهه دهنوی. تهران: روزنگار.
۱۸. وردن، ج. ویلیام. (۱۳۷۷). **رنج و التیام در سوگواری و داغدیدگی**. ترجمه محمدقائد. تهران: طرح نو.

۱۹. وردن، ج. ویلیام. (۱۳۹۶). **مشاوره و درمان سوگ**. ترجمه احمدرضا کیانی، فاطمه سبزواری. تهران: ارجمند.

ب) مقاله‌ها

۱. دهرامی، مهدی و اصغری بایقوت، یوسف. (۱۳۹۴). «عاطفه، نقش و جایگاه آن در نفثه‌المصدر». *پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی*. شماره ۲. پی در پی ۲۲. صص ۱۲۳-۱۳۹.
۲. کریم‌پور، نسرین و خزانه‌دارلو، محمدعلی. (۱۳۹۵). «روان‌شناسی شخصیت زیدری نسوی بر مبنای ابعاد درون‌گرایی و برون‌گرایی». *علوم ادبی*. سال ۶. شماره ۱۰. صص ۱۵۵-۱۷۳.
۳. مرادی، سکینه و فروزانی، فرزانه. (۱۳۸۷). «سایه روشن مرگ در شعر؛ بررسی مفهوم روانشناختی مرگ در شعر مهدی اخوان‌ثالث و سهراب سپهری». *همایش ملی روان‌شناسی و کاربرد آن در جامعه*. مرودشت: دانشگاه آزاد اسلامی. ۱۴ آذرماه ۱۳۸۷.
۴. موسوی، سیده سمیرا و زرگر، یدالله و داوودی، ایران و انعامی، عبدالزهره. (۱۳۹۵). «اثر بخشی درمان سوگ بیمارگون بر نشانه‌های سوگ بیمارگون». *پژوهش‌های مشاوره*. جلد ۱۷. شماره ۵۸. صص ۱۳۲-۱۵۵.
۵. میمنندی، وصال و جمشیدیان، فاطمه. (۱۳۹۱). «نمود مراحل روانشناختی سوگ در دل‌سروده‌های مادران سوگوار». *ادب عربی*. سال ۴. شماره ۳. صص ۲۴۷-۲۷۲.
۶. نظریان، حسین و قدمی، سید امیر. (۱۳۹۳). «واکاوی ادبی، روان‌شناختی مفهوم سوگ در فرهنگ قوم لک». *پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی*. شماره ۳۵. صص ۱۰۷-۱۳۰.